

УДК 316.61-057.87

Войтович Н. О.

викладач, керівник психологічної служби
Волинського інституту МАУП ім. В. П. Липинського

СПЕЦИФІКА ОБРАЗУ МАЙБУТНЬОГО В ДИСКУРСІ ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті представлені результати теоретико-емпіричного дослідження змісту образу майбутнього у старшокласників в контексті їх життєвої перспективи. Використано методику А. Кроніка та Є. І. Головахи «Оцінювання п'ятирічних інтервалів». Виявлено основні змістові категорії образу майбутнього, а також якісні характеристики, такі як: недостатня сформованість, розмитість; висока стереотипність поряд з оптимістичним налаштуванням молоді загалом.

Ключові слова: образ майбутнього, життєва перспектива, часова перспектива, особистісна перспектива, життєва програма, життєвий план.

Формування у людини соціально необхідної здатності до організації власного життя неможливо без усвідомлення і переживання нею різних сторін життєдіяльності, свого життєвого шляху в цілому. Актуальність цієї проблеми викликана необхідністю формування у молоді ряду властивостей особистості, що самоактуалізується: здатності прогнозувати свій розвиток в контексті можливих обставин; ставитись до сьогодення як до втілення минулого і джерела майбутнього; осмислювати своє життя в широкому тимчасовому і соціокультурному контексті, в різноманітті цінностей, сенсів, обмежень і можливостей, тобто до реалізації нової цілісності в реальній життєдіяльності. Необхідність у вивченні характеристик образу майбутнього в самосвідомості особистості, серед яких важливу роль займає структура «Я-майбутній», визначається тією обставиною, що знання уявлень людини про себе у тимчасовому просторі дозволяє прогнозувати розвиток і поведінку особи в майбутньому, а також визначити характер прогнозування майбутнього у зв'язку з індивідуальними особливостями людини.

Юність є надзвичайно важливою у віковій періодизації розвитку особистості, оскільки саме у цьому віці відбувається самовизначення особистості у різних сферах життя. Передумовою здійснення самовизначення є той образ майбутнього, який сформувався у старшокласника, його головні характеристики та риси. Образ майбутнього відображає потенційні можливості особистості та його сформованість розглядається дослідниками як один з показників успішної соціалізації молоді людини. Це складне інтегральне утворення, яке включає в себе ціннісні орієнтації, життєві плани, як плановані, так і очікувані події, засвоєні стереотипи і установки, елементи рефлексії і самооцінки, а також емоційне ставлення до майбутнього.

Проаналізуємо існуючі у психології підходи до опису майбутнього як психологічної категорії. У вітчизняній психології особистісно-часову проблематику розробляли Б. Г. Ананьєв [2] в його дослідженнях життєвого шляху особистості; С. Л. Рубінштейн [8] в теорії про людину як суб'єкта життя; К. О. Абульханова-Славська [1], яка розробляє ідею життєвої стратегії особистості; В. І. Ковальов [6], який вивчає організацію людиною часу життя; Є. І. Головаха й О. О. Кронік [5] та ін.

Зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім у структурі індивідуального часу може бути розглянутий або крізь призму причинності (як у психоаналізі та біхевіоризмі), або через призму уявлень суб'єкта про майбутнє: «Те, що дитина або дорослий очікує, багато в чому визначає те, що він думає або робить» [8, с. 327].

У психологічній літературі можна зустріти велику кількість термінів, що описують уявлення особистості про майбутнє. Насамперед це поняття «життєва перспектива». У психології склалася певна парадигма, в рамках якої життєва перспектива розглядається переважно як суб'єктивний образ майбутнього. Інше поняття — «часова перспектива» — ширше, ніж образ майбутнього, і означає цілісне бачення людиною свого життя, як у минулому, так і в майбутньому [7]. Тому в психології частіше за все, коли говорять на тему майбутнього, кажуть про майбутню часову перспективу, «за допомогою якої характеризується часова впорядкованість подій майбутнього в свідомості людини» [5, с. 148].

Поняттю часової перспективи приділяє увагу Ж. Ньюттен, який розглядає її як ієрархію цілей особистості. Особливу увагу Ж. Ньюттен приділяє перспективі майбутнього, він запропонував спосіб практичного дослідження локалізації мотивації у часі за допомогою розробленого ним «методу мотиваційної індукції» [12].

У вітчизняній психології проблема життєвої перспективи розроблялася переважно на основі ідей С. Л. Рубінштейна і здійснювалася під керівництвом К. О. Абульханової-Славської. Вона пропонує розрізняти психологічну, особистісну і життєву перспективи як три різні явища [1, с. 144]. Під психологічною перспективою розуміється здатність людини свідомо, мисленнево передбачати майбутнє, прогнозувати його, уявляти себе в майбутньому. Особистісна перспектива — це не тільки здатність людини передбачати майбутнє, але й готовність до нього в теперішньому, установка на майбутнє (готовність до труднощів у майбутньому, до невизначеності тощо). Життєва перспектива включає сукупність обставин і умов життя, які за інших рівних умов створюють для особистості можливості для оптимального життєвого просування [1, с. 144–145].

Поняття «життєва перспектива» конкретизується також і в понятті «життєва програма особистості». Л. В. Сохань так визначає життєву програму: це своєрідна матриця життєвих цілей, яка співвіднесена з життям індивіда, це система рішень, психологічних установок суб'єкта, яка відображає його потреби, рівень духовного розвитку та моральної зрілості і спрямована на зміну самого суб'єкта, на зміну і збереження його матеріального і суспільного положення за даних або передбачуваних обставин [10, с. 233–234].

Юнацький вік більше, ніж інші вікові періоди, детермінований соціальними змінами і яскраво демонструє вплив середовища на особистість, що формується. Водночас юнацький вік має певні специфічні риси, властиві саме для цього віку, незалежно від соціальних, економічних та інших умов проживання особистості. На перше місце в юнацькому віці виходять мотиви, пов'язані з перспективою, пише Л. І. Божович [3]. Саме в цьому віці відбувається активний процес прогнозування майбутнього, створення життєвих планів молодими людьми. Від них вимагається чітка продумана стратегія реалізації своїх цілей у часі. Це передбачає знання величини затрат, готовності інших людей допомагати і можливих перешкод, які можуть виникнути в ході реалізації намічених планів. Усвідомлення перешкод впливає на емоційне ставлення молодих людей до свого майбутнього.

Образ майбутнього, тобто ті уявлення, що включають як усвідомлені плани, цілі, життєві цінності, так і частково усвідомлювані компоненти: очікування, установки, емоційне ставлення до майбутнього, є результатом і умовою розвитку стосунків юнака зі світом. Для молодшої людини, яка готується до зміни соціального статусу, вибирає свій професійний шлях та ціннісні орієнтири, сформовані уявлення про майбутнє виступають одним з показників особистісної та соціальної зрілості. Разом з тим уявлення про майбутнє, що склалися в певній соціальній ситуації, пов'язані з особливостями соціального середовища, в умовах якого протікає процес соціалізації. Надзвичайно важливий процес у розвитку юнацької самосвідомості — це формування особистісної ідентичності, почуття індивідуальної ідентифікації та цілісності. Найбільш глибоко і детально ця проблема розглядається в роботах Е. Еріксона. Юність за Е. Еріксоном — це передусім криза ідентичності, яка полягає у послідовності соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій та самовизначень.

В психологічній літературі існують дослідження сприймання часу особистістю, особливості ставлення до майбутнього, професійного самовизначення, що проводилися в умовах існування соціалістичної системи [1; 4; 6; 10]. Тоді гарантувалось молодим людям одержання освіти та працевлаштування. На жаль, сучасна ситуація в суспільстві характеризується відсутністю таких гарантій у зв'язку з економічною нестабільністю. Крім того, специфіка соціально-економічної ситуації в Україні, на нашу думку, визначає певні зміни, що відбулися в уявленнях юнаків та дівчат про своє майбутнє. Якщо ще зовсім нещодавно досить престижними були професії лікаря, педагога, інженера, то тепер на перший план виходять ті професії, які, на думку юнаків та дівчат, не вимагають максимальної віддачі і добре оплачуються. Можемо виділити такі професії: топ-моделей та фотомоделей, менеджерів, банкірів, офісних працівників, рестораторів тощо.

Головним завданням нашого дослідження було вивчення особливостей образу майбутнього у юнацтва в контексті життєвої перспективи. Характеристики образу майбутнього ми досліджували за допомогою методики А. А. Кроніка та Є. І. Головахи «Оцінювання п'ятирічних інтервалів», яка, зокрема, присвячена оцінюванню таких індексів образу майбутнього:

насиченість подіями образу майбутнього; наявність стереотипних та нормативних подій. Вирішальним результатом цієї методики є графік життя або графік продуктивності життя особистості. Відповідне теоретичне обґрунтування проведено Є. І. Головахою [5, с. 84–85].

Дослідженням були охоплені старшокласники однієї вікової групи 15–17 років — загальною кількістю 62 особи, 30 юнаків та 32 дівчини.

Виходячи з поданих положень, продуктивність життя певного періоду в методиці ОПІ вимірюється його ступенем насиченості значущими подіями, а продуктивність життя в цілому визначається сумарною насиченістю усіх періодів, тобто кількістю значущих подій та тривалістю життя. Періоди максимальної насиченості життя співпадають з максимальною продуктивністю [5]. При цьому кульмінація життя відбувається у віковий період від 30 до 50 років.

Під час дослідження респондентам пропонувалося тестове завдання, де спочатку потрібно було написати п'ять найважливіших подій усього життєвого циклу, а потім в таблиці проставити бали, оцінюючи насиченість подіями п'ятиріччя життя. Написане юнаками і дівчатами стало матеріалом для дослідження не лише продуктивності життя, але й змістовної наповненості образу майбутнього досліджуваних. Після заповнення бланка-таблиці пропонувалося вирахувати такі показники: реалізованість життя, психологічний вік та коефіцієнт дорослості. Крім того, ми додали такі показники, як насиченість подіями образу майбутнього та його стандартизованість.

Для обрахунку суб'єктивної реалізованості ми підраховували загальну суму балів за всіма п'ятиріччями — минулим, теперішнім, майбутнім. Підраховавши суму балів за минулі п'ятиріччя й поділивши цю суму на загальну суму балів усіх п'ятиріч і помноживши на 100, ми отримали показник суб'єктивної реалізованої життя (R) у відсотках.

Психологічний вік (ПВ) обраховується за такою формулою:

$$\text{ПВ} = (R \times \text{ОТЖ}) : 100$$

Показник реалізованості життя множиться на очікувану тривалість життя та ділиться на 100. Для обрахунку стереотипності образу майбутнього (СОМ) ми проаналізували п'ять значущих подій життя, де індивідуалізовано позитивні події, ділимо на нормативні події.

Також ми вивели ще один критерій дослідження образу майбутнього — це насиченість подіями образу майбутнього (НПОМ), обраховуємо за таким принципом: сумарну кількість балів за насиченість подіями образу майбутнього ділимо на загальну кількість балів та множимо на сто. Насиченість подіями образу майбутнього (НПОМ) — змістовний критерій, який характеризує образ майбутнього особи з точки зору її діяльності та результатів. Стереотипні та нормативні події образу майбутнього вказують на рівень розвитку індивідуальності особистості.

Всього учасниками дослідження було описано близько 300 подій життя, з яких 63 % стосуються подій, пов'язаних з майбутнім. Результати дослідження показали, що у більшості хлопців та дівчат плани на майбутнє

ідентичні за своїм змістом. При аналізі результатів в образі майбутнього ми виокремили кілька категорій майбутнього до них належать такі життєво важливі події як закінчення школи, вступ до ВНЗ, робота, створення сім'ї, народження дітей, а також розваги й хобі. У юнаків ми виокремили ще одну категорію висловлювань, які стосуються служби в армії.

Ми проаналізували представленість кожної змістової категорії в образі майбутнього молоді, фіксуючи частоту згадок молодими людьми різних подій майбутнього. Результати представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Відносна частота очікуваних подій в образі майбутнього молоді (у %)

№	Категорії	Хлопці	Дівчата
1	Закінчення школи	55,5	54,5
2	Вступ до вищого навчального закладу	77,7	77,2
3	Сім'я	67	77
4	Народження дітей	66,6	68,1
5	Робота	50	46,6
6	Армія	16,6	–

У таблиці представлена відносна частота висловлювань юнаків про події майбутнього, які потрапляють у різні часові інтервали. Відзначимо, що сума всіх показників не дорівнює 100 %, оскільки 12 % тверджень було присвячено подіям минулого. Найбільш типовими були висловлювання «Закінчення школи», «Вступ до ВНЗ», «Одруження». Розглянемо кожну категорію висловлювань про майбутнє.

Закінчення школи. У дівчат та хлопців велика кількість тверджень припадає на цю категорію. Більшість з них планують продовжувати навчальну діяльність, також закінчення школи — це початок самостійного життя, прийняття самостійних рішень тощо. Тому дана категорія є часто вживаною.

Вступ до ВНЗ. У старшокласників максимальна кількість висловлювань припадає на цю категорію. Плани на майбутній вступ у більшості з них сформовані.

Сім'я. Цікаво, що лише 10 % різниці між хлопцями та дівчатами стосовно планування, але дівчата все ж більше, це пов'язано з тим, що головний сенс життя жінки — народження та виховання дітей. Одруження деякою частиною дівчат сприймається як своєрідне «вкладання капіталу», яке може забезпечити їм безтурботне в матеріальному плані існування. Однак переважна більшість дівчат мріють про щасливе сімейне життя, гарні стосунки з чоловіком і народження дітей, про шлюб за коханням. Материнство — особлива і значуща сфера очікувань дівчат. Стосовно юнаків, то вони меншою мірою, ніж дівчата, думають про створення сім'ї.

Народження дітей. Під час написання значущих подій життя більшість молодих людей виокремили не лише категорію «Одруження», а конкретизували таким твердженням, як «Народження дітей», як у дівчат (68,1 %), так і у хлопців (66,6 %). Можемо припустити, що дана категорія важлива не лише для дівчат, але й для хлопців. Також деякий відсоток старшокласників писали про майбутнє народження внуків.

Робота. До цієї категорії належать висловлювання, які в тій чи іншій формі стосуються вибору професії, працевлаштування або бажання зробити кар'єру. До цієї групи належать 46,6 % висловлювань у дівчат і 50 % — у юнаків. Взагалі згадки про роботу досить розпливчасті і нагадують радше існуючі в суспільній свідомості стереотипи, ніж результати продуманого планування. Так, у молоді досить часто зустрічаються висловлювання типу «Високооплачувана робота», «Помічник директора», «Престижна робота» тощо. Тобто, радше за все, робота молоддю сприймається як те, що престижно мати, за що платять багато грошей, а зміст виконуваної роботи відсувається на другий план. Проте є невелика кількість респондентів (12 %), які зазначили про свої плани на професійний ріст і кар'єру, інтерес до вибраної професії. Наприклад, «Професійний дизайнер», «Відома особа в обраній мною професії».

Армія. Зрозуміло, що лише певний відсоток (16,6 %) хлопців планують піти до армії. Військова служба — це не лише альтернатива вищому навчальному закладу, це й можливість самоствердження, в майбутньому отримання певної професії завдяки військовому квитку.

Таким чином, можна зробити такі висновки щодо образу майбутнього в юнацькому віці в дискурсі життєвої перспективи. Образ майбутнього юнаків та дівчат є набором формальних ознак, які зовні здаються зв'язаними в єдину лінію, але по своїй суті позбавлені внутрішнього ядра, стратегічної цілісності. Висловлювання юнаків та дівчат відображають переверот у пріоритетах, цінностях порівняно з їх ровесниками 20–30 років тому. Вони вже більше не розглядають себе як частину суспільства, ставлять свої інтереси вище інтересів держави й суспільства та вважають себе головною цінністю.

Щодо насиченості подіями образу майбутнього, то, як показують дані, до 25 років насиченість життя росте як у хлопців, так і у дівчат. Далі у хлопців насиченість поступово знижується, на відміну від дівчат, у них іде різке падіння, потім підйом. На нашу думку, це пов'язано з тим, що головний сенс життя жінки — одруження та народження дітей, а віковий період 40–45 років пов'язаний з народженням внуків. Результати показують, що наприкінці свого життя опитувані вбачають низький рівень насиченості життя — біля 3 балів. Тоді як Є. Головаха у своїх дослідженнях показав, що ці дані є трохи вищими — 6–7 балів.

Щодо середніх значень подій насиченості життя у школярів, то найвищого значення набуває період 20–30 років, далі йде різке зниження, тому що школярі, на даному віковому етапі, вважають, що закінчення школи, вступ до ВНЗ, сім'я та робота є найбільш значущими, тобто, всі ці події відбудуться протягом 10 років, а далі, на їхню думку, буде «доживання». Є. Головаха досліджував різні вікові групи (15–85 років), результати показали, що немає різкого стрибка вниз, зменшення насиченості відбувається поступово.

Під стереотипними подіями ми розуміємо такі категорії подій образу майбутнього життя: «Закінчення школи», «Вступ до ВНЗ», «Сім'я», «Народження дітей», «Робота», тобто майже ніхто не вказав на можливості свого індивідуального розвитку, розвитку як спеціаліста в певній діяль-

ності, пошуку чогось нового у житті. Під індивідуалізованими подіями ми розуміємо чіткі уявлення про своє майбутнє життя, не лише займати престижну посаду в майбутньому, але вказування на шляхи досягнення поставленої мети. Все ж ми виокремили індивідуалізовані події образу майбутнього: «Навколосвітня подорож», «Життя за кордоном», «Започаткування власного бізнесу», «Будування власного житла».

Отже, результати показали, що лише 15 % відсотків дівчат та 8 % хлопців мають індивідуалізовані плани свого майбутнього. Це пояснюється, вочевидь, недостатньою сформованістю особистості, а також розмитістю образу майбутнього у молоді.

Підсумовуючи загальні результати, слід відмітити, що **образ майбутнього** — це складне інтегральне утворення, яке включає в себе ціннісні орієнтації, життєві плани, як плановані, так і очікувані події, засвоєні стереотипи і установки, елементи рефлексії і самооцінки, а також емоційне ставлення до майбутнього. Критерієм успішної соціалізації в ранній юності є сформованість уявлень про майбутнє, яка визначається такими параметрами: представленість близької, середньої та далекої перспективи, реалістичність життєвих планів, поєднання конкретності та перспективності, узгодженість життєвих планів, цілей і цінностей, активність і самостійність при формуванні життєвої перспективи, оптимістична установка на майбутнє. Уявлення юнаків про майбутнє відповідають вищевказаним характеристикам: випускники школи мають певні уявлення про своє майбутнє в якості здійснення подій, з якими вони пов'язують свої довготривалі життєві цілі; оптимістичне ставлення до майбутнього, однак їх життєві плани багато в чому ідеалізовані, недостатньо конкретні та реалістичні. Зрозуміти природу формування образу майбутнього і пояснити існуючі труднощі цього процесу можна виходячи з умов життєдіяльності юнаків, тобто особливостей їх соціального оточення та способу життя.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. — М., 1991. — 300 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. — Л., 1968. — 330 с.
3. Божович Л. И. Концепция культурно-исторического развития психики // Вопросы психологии. — 1977. — № 2. — С. 29–39.
4. Гинзбург М. Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема // Вопросы психологии. — 1988. — № 2. — С. 19–26.
5. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. — К., 1984. — 208 с.
6. Калинова О. В. Представление о собственном будущем в юношеском возрасте // Психология человека в условиях социальной нестабильности / Под ред. Б. А. Сосновского. — М., 1994. — С. 139–146.
7. Левин К. Определение понятия «поле в данный момент» // История психологии. Тексты / Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. — М., 1992. — С. 198–203.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — М., 1981. — Т. 1. — 488 с.
9. Обуховский К. Психологическая теория строения и развития личности // Психология формирования и развития личности. — М., 1981. — С. 45–66.
10. Сохань Л. В., Кириллова М. В. Жизненная программа личности как способ сознательной организации ее жизнедеятельности // Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы. — К., 1982. — С. 228–255.

11. Яблонська Т. М. Національна свідомість та самосвідомість: когнітивний аспект // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. — Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2000. — Вип. 5, ч. 1. — С. 272–276.
12. Nuttin J. Future time Perspective and Motivation. — New York 1985.

Войтович Н. О.

преподаватель, руководитель психологической службы
Волинского института МАУП им. В. П. Липинского

СПЕЦИФИКА ОБРАЗА БУДУЩЕГО В ДИСКУРСЕ ЖИЗНЕННОЙ ПЕРСПЕКТИВЫ У СТАРШЕКЛАСНИКОВ

Резюме

Предоставлены результаты теоретико-эмпирического исследования содержания образа будущего у старшеклассников в контексте их жизненной перспективы. Использовалась методика А. Кроника и Е. И. Головахи «Оценивание пятилетних интервалов». Обнаружены основные содержательные категории образа будущего, а также его качественные характеристики, такие как: недостаточная сформированность, аморфность; высокая стереотипность, включая общий оптимистический настрой молодежи.

Ключевые слова: образ будущего, жизненная перспектива, временная перспектива, личностная перспектива, жизненная программа, жизненный план.

Voitovich N. O.

the teacher, head of psychological services
Volyn Institute MAUP them. V. P. Lypynskoho

SPECIFICITY IMAGE OF THE FUTURE IN THE DISCOURSE OF LIFE PERSPECTIVE OF SENIOR

Summary

This article contains the results of the theoretically-empirical research of the content of the senior pupils' image of the future, at the context of their life outlook. The methodology of A. Kronik and Ye. I. Golovakha «The estimation of the five-year intervals» was used. The main contentual categories of the image of the future were revealed, and also its main qualitative characteristic features, such as insufficient form, fuzziness, high stereotypy along with an optimistic mood of the youth in general.

Key words: image of the future, life outlook, time outlook, personal outlook, life programme, life plan.